

ศักยภาพศูนย์ข้าวชุมชนในการพัฒนาสู่การพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์: กรณีศึกษา จ.พะเยา¹

จรัลพัชร์ มูลเพย² ธวัชชัย รัตนขเลค³ พญกษ ยิบมันตะศิริ² และ รุ่งทิพย์ อุทุมพันธ์

บทคัดย่อ

การขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ดีใช้อย่างต่อเนื่องของเกษตรกรผู้ปลูกข้าว เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ผลผลิตเฉลี่ยของข้าวในประเทศไทยยังอยู่ในเกณฑ์ต่ำ ภาครัฐจึงได้แก้ปัญหาโดยการผลักดันให้เกิดโครงการผลิตเมล็ดข้าวพันธุ์ดีที่เป็นของชุมชน โดยชุมชน และเพื่อชุมชนขึ้นทั่วประเทศ ที่เรียกว่า “ศูนย์ข้าวชุมชน” เอกสารฉบับนี้จึงมีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอ การจัดตั้ง กระบวนการทำงาน และศักยภาพของศูนย์ข้าวชุมชนในการพัฒนาสู่การพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ โดยใช้ จ.พะเยา เป็นกรณีศึกษา วิธีการประกอบด้วย การรวบรวมข้อมูลทุติยภูมิ การสำรวจ การสัมภาษณ์เชิงลึกศูนย์ข้าวชุมชน จำนวน 33 แห่ง รวมทั้งจัดประชุมเชิงปฏิบัติการกับผู้นำศูนย์ข้าวชุมชนดังกล่าว 1 ครั้ง ระยะเวลาดำเนินการวิจัยอยู่ในช่วง ธันวาคม 2548 – สิงหาคม 2549

ศูนย์ข้าวชุมชนส่วนใหญ่ก่อตั้งขึ้นระหว่างปี 2544-45 และมีจำนวนหนึ่งที่ได้ปิดตัวเองไปหลังการสนับสนุนจากภาครัฐสิ้นสุดลง พบที่ยังเหลือในปัจจุบัน 33 ศูนย์ กระจายอยู่ทั้ง 9 อำเภอของ จ.พะเยา มีบทบาทสำคัญในการเป็นแหล่งผลิตเมล็ดพันธุ์คุณภาพ เพื่อให้บริการจำหน่ายหรือแลกเปลี่ยนแก่สมาชิก เกษตรกรในชุมชน และพื้นที่ใกล้เคียง ด้วยการผลิตเมล็ดพันธุ์ขยายและเมล็ดพันธุ์จำหน่าย ร้อยละ 86.21 และ 13.79 ตามลำดับ เป็นข้าวพันธุ์ขาวดอกมะลิ 105, กข6 และ กข15 ร้อยละ 51.35, 27.03 และ 21.62 ตามลำดับ แต่บทบาทนี้ยังไม่สามารถทำให้ศูนย์ข้าวชุมชนสามารถพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ได้ แม้จะประเมินแล้วว่าส่วนใหญ่มีศักยภาพดังกล่าว จนกว่าจะได้รับโอกาสจากรัฐให้สามารถจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ได้ในฐานะที่เทียบเท่ากับสหกรณ์การเกษตรและเอกชน รวมทั้งสนับสนุนความเข้มแข็งในด้านอื่น พร้อมยกระดับศูนย์ข้าวชุมชนที่ยังอ่อนแอให้เข้มแข็งขึ้น โดยใช้กลุ่มที่มีศักยภาพสูงสุดเป็นบรรทัดฐาน

คำสำคัญ: ศูนย์ข้าวชุมชน เมล็ดพันธุ์ข้าว จ.พะเยา

บทนำ

แม้ว่าประเทศไทยจะเป็นประเทศผู้ส่งออกข้าวอันดับหนึ่งของโลก (FAO, 2549) แต่ผลผลิตเฉลี่ยข้าวยังอยู่ในเกณฑ์ต่ำ โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับประเทศผู้ผลิตรายสำคัญ อ้างจากข้อมูลของสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร (2549) ซึ่งระบุว่า ผลผลิตเฉลี่ยข้าวไทย ปี พ.ศ. 2547 เพียง 424 กก./ไร่ ในขณะที่ของประเทศเวียดนาม จีน และญี่ปุ่น สูงถึง 768, 1,016, 1,105 กก./ไร่ ตามลำดับ สาเหตุสำคัญที่ทำให้ผลผลิตเฉลี่ยข้าวไทยต่ำนั้น กล่าววามาจากการขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ดีใช้อย่างต่อเนื่อง ดินมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ พื้นที่ไม่เหมาะสมต่อการปลูกข้าว และการขาดแคลนระบบชลประทานที่ดี (สำนักงานเกษตรอำเภอแปลงยาว, 2549) การขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ดีจึงเป็น

¹ เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “ระบบสนับสนุนการวางแผนจัดการทรัพยากรเพื่อการเกษตรและบริการ ระยะที่ 2 ภาคเหนือตอนบน: ความเสี่ยงและการลดความเสี่ยงเชิงชีวภาพทางเกษตร”

² ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

³ ภาควิชาพืชสวน และศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

ปัญหาที่ได้รับความสนใจอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งมีรายงานว่า หากเกษตรกรได้ใช้เมล็ดข้าวพันธุ์ดี ผลผลิตจะเพิ่มสูงขึ้นถึงร้อยละ 15 หรือมากกว่า (วรวิทย์, 2546) จนกระทั่งกรมส่งเสริมการเกษตร ได้จัดตั้งโครงการศูนย์ส่งเสริมและผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนขึ้น เมื่อปี พ.ศ. 2543 ต่อมาเรียกว่า “ศูนย์ข้าวชุมชน” โดยมุ่งหวังให้เป็นสถานที่ดำเนินการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวพันธุ์ดี เพื่อกระจายให้เกษตรกรผู้ปลูกข้าวในชุมชนได้ใช้ รวมทั้งเป็นแหล่งของการถ่ายทอดความรู้ด้านวิชาการผลิตข้าวตามหลักการเกษตรที่ดีที่เหมาะสมสำหรับข้าว (good agricultural practice for rice: GAP) โดยใช้แนวทางของโรงเรียนเกษตรกร (farmer field school: FFS) เป็นกลยุทธ์สำคัญเพื่อขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมเกษตรกร ซึ่งจะมีการเรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง ที่เรียกว่า กระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน (action learning) และเน้นการฝึกกระทำจริง (learning by doing) โดยมีคณะกรรมการศูนย์ข้าวชุมชน และสมาชิกในชุมชนร่วมกันดำเนินกิจกรรม มุ่งหมายให้สามารถพึ่งพาตนเอง และพึ่งพาซึ่งกันและกันได้อย่างยั่งยืน (มนตรี, 2547) เอกสารฉบับนี้จึงมีวัตถุประสงค์ เพื่อนำเสนอการจัดตั้ง กระบวนการทำงาน และศักยภาพของศูนย์ข้าวชุมชน รวมถึงอุปสรรคต่อการพัฒนาสู่การพึ่งตนเองด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว โดยใช้ จ.พะเยา เป็นกรณีศึกษา

อุปกรณ์และวิธีการ

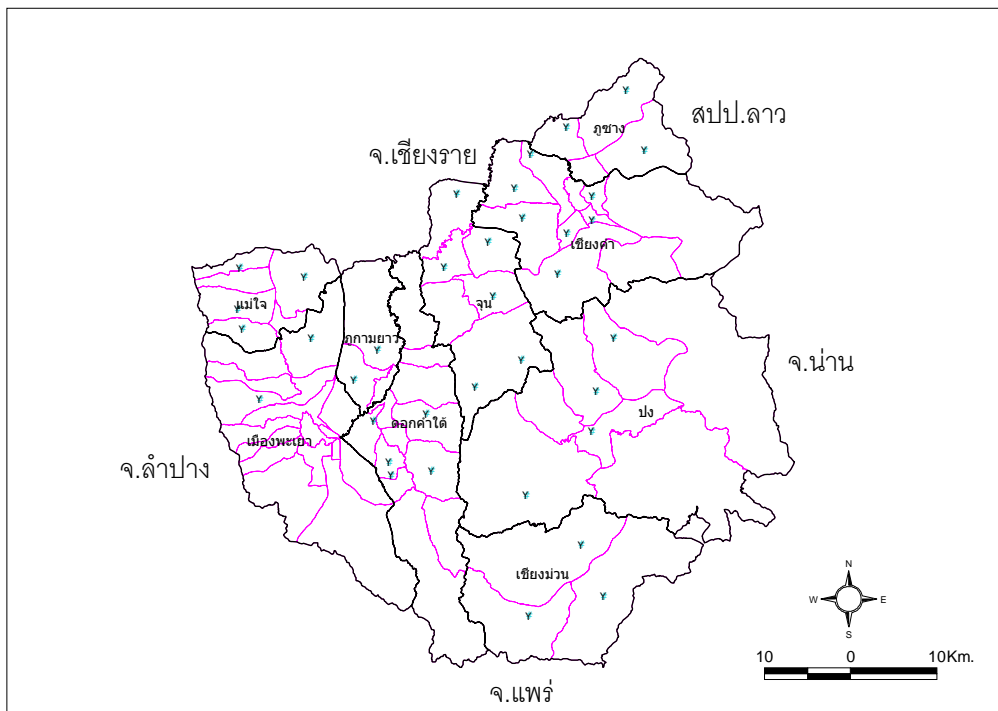
กำหนดให้ ศูนย์ข้าวชุมชนในพื้นที่ จ.พะเยา เป็นกรณีศึกษา สำหรับวิธีการประกอบด้วย การรวบรวมข้อมูล ทุติยภูมิที่เกี่ยวข้องกับศูนย์ข้าวชุมชน การสำรวจ การสัมภาษณ์เชิงลึกกับประธานและคณะกรรมการศูนย์ข้าวชุมชน โดยใช้แบบสอบถามที่มีสาระสำคัญเกี่ยวกับการดำเนินกิจกรรมของศูนย์ข้าวชุมชน บันทึกภาพเกษตรกร และองค์ประกอบอื่นที่เกี่ยวข้องกับศูนย์ข้าวชุมชน พร้อมระบุตำแหน่งเป้าหมายด้วยเครื่องหาตำแหน่งพิกัดด้วยดาวเทียม นอกจากนี้ยังมีการจัดประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง “ความเสี่ยง และโอกาส การผลิตข้าวของพะเยา” เมื่อวันที่ 17 สิงหาคม 2549 ณ องค์การบริหารส่วนตำบลจุน อ.จุน จ.พะเยา โดยมีเจ้าภาพคือ คณะผู้วิจัยในโครงการ “ระบบสนับสนุนการวางแผนจัดการทรัพยากรเพื่อการเกษตรและบริการ ระยะที่ 2 ภาคเหนือตอนบน: ความเสี่ยงและการลดความเสี่ยงเชิงชีวภาพทางเกษตร” ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร ผู้เข้าร่วมประชุม ได้แก่ ประธาน รองประธาน และคณะกรรมการของศูนย์ข้าวชุมชน จำนวน 14 ศูนย์ จาก 14 ตำบล 6 อำเภอ 1 กิ่งอำเภอ ระยะเวลาดำเนินการวิจัย ระหว่าง ธันวาคม 2548 – สิงหาคม 2549

ผลและวิจารณ์

ความเป็นมาและการจัดตั้งศูนย์ข้าวชุมชน

จากการที่ภาครัฐได้ตระหนักถึงปัญหาการขาดแคลนเมล็ดพันธุ์ดี สำหรับใช้อย่างต่อเนื่องในระดับเกษตรกรผู้ปลูกข้าว ทำให้กรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีนโยบายผลักดันให้เกิดศูนย์ข้าวชุมชนขึ้นทุกจังหวัดที่มีการทำนาทั่วประเทศในระดับตำบล สำนักงานเกษตรจังหวัดจึงเป็นหน่วยงานที่ได้รับมอบหมายจากทางจังหวัดให้เป็นผู้รับผิดชอบนโยบายดังกล่าว กรณี จ.พะเยา ได้คัดเลือกจากทั้งหมด 68 ตำบล ของ 9 อำเภอ เฉพาะที่เป็นแหล่งผลิตข้าวสำคัญ และเป็นชุมชนที่มีความพร้อมในการจัดตั้งกลุ่ม และสามารถจัดหาแปลงผลิตเมล็ดพันธุ์ดีเพื่อจัดตั้งเป็นศูนย์ข้าวชุมชนระดับตำบลขึ้น จากการสำรวจตั้งแต่ปลายปี 2548 จนถึงสิงหาคม 2549 ที่ผ่านมา ไม่ปรากฏข้อมูลว่าทางจังหวัดสามารถก่อตั้งได้กี่แห่ง แต่ได้สำรวจพบศูนย์ข้าวชุมชนที่ยังมีกิจกรรมอยู่ จำนวน 33 ศูนย์ในพื้นที่ 33 ตำบล 7 อำเภอ และ 2 กิ่งอำเภอ ของ จ.พะเยา (ภาพที่ 1) แต่ละแห่งมีโครงสร้างการบริหารกลุ่มคล้ายกัน ได้แก่ ประธาน รองประธาน เลขาธิการ เภรัญญิก และกรรมการ รวมประมาณ 12 คน ส่วนสมาชิกของ

ศูนย์ข้าวชุมชนมีจำนวนไม่แน่นอน แต่ในระยะแรกของการจัดตั้งศูนย์ข้าวชุมชน มีการรับสมัครสมาชิกที่มีความตั้งใจ มีวินัยและความรับผิดชอบเข้าร่วมกลุ่มไว้ประมาณ 25 ราย พื้นที่เป้าหมายการผลิตเมล็ดพันธุ์จำนวน 200 ไร่ แรก ก่อตั้งจะได้รับการสนับสนุนด้านปัจจัยการผลิต เช่น เมล็ดข้าวพันธุ์ดี เมล็ดถั่วเขียวเพื่อปลูกเป็นปุ๋ยพืชสด ปุ๋ยเคมี และกระบวนการเรียนรู้มีส่วนร่วมด้านข้าว ตามแนวทางและแนวปฏิบัติโรงเรียนเกษตรกร (farmer field school: FFS) โดยได้รับการสนับสนุน “คุณอำนวย” (facilitator) และวิทยากรจากหน่วยงานภายใต้สังกัดกรมส่งเสริมการเกษตร ช่วงเริ่มก่อตั้งมีการประชุมค่อนข้างสม่ำเสมอ แต่ปัจจุบันขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งของกลุ่มและกิจกรรมที่มีอยู่ของกลุ่ม ส่วนที่ตั้งของศูนย์ข้าวชุมชนมีตำแหน่งไม่ชัด ส่วนใหญ่มักใช้บ้านของประธานเป็นที่ทำการชั่วคราว

ภาพที่ 1. แผนที่จังหวัดและตำแหน่งศูนย์ข้าวชุมชน 33 แห่ง ในพื้นที่ 33 ตำบล 9 อำเภอของ จ.พะเยา ที่มา: จากการสำรวจ จนถึง สิงหาคม 2549

บทบาทและการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของศูนย์ข้าวชุมชน

บทบาทสำคัญในปัจจุบันของศูนย์ข้าวชุมชนใน จ.พะเยา รวบรวมโดยการสอบถามเชิงลึกจากผู้รู้และแกนนำของกลุ่ม จำนวน 33 ศูนย์ 9 อำเภอ พบค่อนข้างหลากหลายถึง 6 ประการด้วยกัน ได้แก่ 1) เป็น **แหล่งผลิตเมล็ดพันธุ์คุณภาพดี** ทั้งนี้เพื่อบริการแจกจ่ายให้แก่สมาชิกได้มีใช้อย่างพอเพียงและต่อเนื่องเป็นอันดับแรก จากนั้นส่วนเกินจึงกระจายไปสู่เกษตรกรในชุมชนและพื้นที่ใกล้เคียง ประเด็นนี้ถือเป็นบทบาทหลักที่พบดำเนินการถึงร้อยละ 87.88 ของจำนวนศูนย์ที่สำรวจพบ ส่วนที่เหลืออีกร้อยละ 12.12 ไม่มีกิจกรรมนี้แล้ว แต่ยังคงให้บริการด้านปัจจัยการผลิตแก่สมาชิกต่อไป เนื่องจากทรัพย์สินของกลุ่มยังคงมีให้ดำเนินการอยู่ 2) เป็น **สถาบันเกษตรกร** ศูนย์ข้าวชุมชนถือเป็นกลุ่มชาวนาระดับตำบลของทุกจังหวัดทั่วประเทศ ที่ภาครัฐจะสามารถเข้าถึงได้เพียงแห่งเดียว มีการดำเนินกิจกรรมอย่างอิสระ ภายใต้การตัดสินใจร่วมกันของคณะกรรมการและสมาชิกของศูนย์ มีเจ้าหน้าที่

ส่งเสริมการเกษตรจากสำนักงานเกษตรอำเภอเป็นพี่เลี้ยงโดยตำแหน่ง เพื่อให้การสนับสนุน คำปรึกษาแนะนำ และ เป็นผู้ประสานงานระหว่างภาครัฐกับคณะกรรมการของศูนย์ ศูนย์ข้าวชุมชนบางแห่งมีเจ้าหน้าที่สาธารณสุขประจำ ตำบลมาทำหน้าที่คล้ายกรณีแรก แต่เน้นความเข้าใจในด้านการผลิตอาหารปลอดภัย ส่งเสริมให้มีการผลิตข้าว อินทรีย์เพื่อบริโภคเองและภายในชุมชน 3) เป็น **ธนาคารข้าวชุมชน** ถือเป็นบทบาทที่เกิดเพิ่มเติมขึ้นในบางศูนย์ เท่านั้น เนื่องจากโดยพื้นฐานของเกษตรกรผู้ปลูกข้าว มักเป็นกลุ่มอาชีพที่ค่อนข้างยากจน มีรายได้ต่ำ สมาชิกของ ศูนย์บางรายจำเป็นต้องกู้ยืมข้าวเปลือกของกลุ่มไปเพื่อการบริโภค หรือนำไปจำหน่ายเป็นเงินสดเพื่อใช้จ่ายในครัวเรือนยามขาดส่น และเมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยว ก็จะนำผลผลิตมาส่งคืนให้กับกลุ่มพร้อมดอกเบี้ยในรูปข้าวเปลือกตามที่ตกลง ยังผลให้ศูนย์ข้าวชุมชนมีทุนดำเนินการ สามารถพึ่งตนเองได้ระดับหนึ่ง และทำให้เศรษฐกิจของชุมชนดีขึ้น ธนาคารข้าวชุมชนพบที่ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลแม่สุก อ.แม่ใจ ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลเจดีย์คำ อ.เชียงคำ และ ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลพระธาตุซิงแกง อ.จุน 4) เป็น **ตลาดข้าวชุมชน** จากการสำรวจพบว่าศูนย์ข้าวชุมชนบางแห่งได้ทำหน้าที่เป็นแหล่งรวบรวม พร้อมจำหน่ายผลผลิตข้าวของสมาชิกให้แก่ชุมชนหรือพื้นที่ใกล้เคียงในราคาที่ไม่แพง เมื่อเทียบกับการซื้อจากพ่อค้าท้องถิ่น รวมทั้งรับแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ข้าวกับข้าวเปลือกสำหรับใช้บริโภคของเกษตรกร ซึ่งถือเป็นการเชื่อมอาหารระหว่างชาวนาด้วยกันอย่างเป็นรูปธรรม พบกิจกรรมนี้เพียงบางศูนย์เท่านั้น ตลาดข้าวชุมชนพบที่ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลฝายกวาง ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลอ่างทอง ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลน้ำแวน ของ อ.เชียงคำ 5) เป็น **ศูนย์องค์ความรู้ข้าว** ศูนย์ข้าวชุมชนบางแห่งได้พัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นศูนย์กลางของการร่วมเรียนรู้ แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสาร และแสดงความคิดเห็น การเรียนรู้มีส่วนร่วมจากโรงเรียนเกษตรกร โดยเฉพาะเมื่อนำภูมิปัญญาชาวบ้านมาผสมผสานกับเทคโนโลยีการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว ทำให้เกิดองค์ความรู้ข้าวใหม่ในหลายด้าน ทั้งมีการกระจายองค์ความรู้สู่ชุมชนและพื้นที่ใกล้เคียง ไปจนถึงศูนย์ข้าวชุมชนอื่น นับเป็นการสร้างเครือข่ายที่ส่งเสริมการความเข้มแข็งของกลุ่มและชุมชน กิจกรรมดังที่กล่าวมาข้างต้นมีผลทำให้ศูนย์ข้าวชุมชนเกิดวิสัยทัศน์ตามมา เพราะประสบการณ์ที่ได้รับเปรียบเสมือนสิ่งเร้าที่จุดประกายความคิด ความคาดหวังซึ่งกันและกัน ศูนย์ข้าวชุมชนบางแห่งจึงเป็นที่พบปะกันของเกษตรกรผู้รู้ข้าวในหลายด้าน อีกทั้งยังเป็นแหล่งความรู้ หรือเป็นที่เก็บรวบรวมข้อมูลข่าวสารระบบการผลิตข้าวในท้องถิ่นให้แก่ผู้สนใจทั่วไปได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามสามารถพบกิจกรรมนี้เพียงบางแห่งเท่านั้น เช่น ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลพระธาตุซิงแกง อ.จุน ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลจุน อ.จุน และ ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลสันโค้ง อ.ดอกคำใต้ เป็นต้น 6) เป็น **ศูนย์วัฒนธรรมข้าว** สมาชิกของศูนย์ข้าวชุมชนเกือบทั้งหมดมีอาชีพปลูกข้าวมาตั้งแต่บรรพบุรุษ จึงมีการสืบสานภูมิปัญญาและดำรงไว้ซึ่ง "วัฒนธรรมข้าว" มาจนถึงปัจจุบัน กรณี จ.พะเยา กิจกรรมที่เป็นวัฒนธรรมข้าวของชุมชนมีความเป็นเอกลักษณ์ยิ่ง เนื่องจากมีทั้งที่เป็นแบบฉบับล้านนาและอีสานอยู่ร่วมกันในพื้นที่ กิจกรรมแบบหลังมักพบค่อนข้างเด่นชัดกับชุมชนที่มีผู้อพยพจากภาคอีสานมาอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น และสมาชิกของศูนย์ข้าวชุมชนมักเป็นผู้นำในเรื่องดังกล่าว ซึ่งพบในหลายอำเภอรวมทั้ง ดอกคำใต้ เชียงคำ และจุน

ศูนย์ข้าวชุมชนแม้จะมีบทบาทหลักด้านการผลิตเมล็ดพันธุ์ แต่พบ 4 ศูนย์ จากจำนวน 33 ศูนย์ หรือคิดเป็นร้อยละ 12.12 (ตารางที่ 1) ที่ไม่สามารถมีกิจกรรมดังกล่าวได้ และอาจรวมไปถึงศูนย์ข้าวชุมชนอื่นที่ขาดตัวตนที่จะไปติดตามหาข้อมูลได้ สำหรับสาเหตุที่นั่นอาจเนื่องมาจาก 1) ศูนย์ข้าวชุมชนขาดสมาชิกที่จะมาร่วมกิจกรรม โดยผู้ไม่มาร่วมกิจกรรมระบุว่าการผลิตเมล็ดพันธุ์เป็นเรื่องยุ่งยาก และยังได้ผลตอบแทนไม่คุ้มค่ากับเวลาที่เสียไป 2) สมาชิกของศูนย์ข้าวชุมชนขาดความซื่อสัตย์ โดยบางส่วนไม่ยอมคืนต้นทุนเมล็ดพันธุ์ที่ยืมไปจากกลุ่ม ทำให้กลุ่มขาดต้นทุน

ที่ใช้ดำเนินกิจกรรมต่อ หรือนำเมล็ดพันธุ์ที่ไม่มีคุณภาพมาร่วมกิจกรรมกับกลุ่ม ทำให้ไม่ผ่านการรับรองเป็นเมล็ดพันธุ์คุณภาพจากหน่วยงานราชการ เป็นผลให้สมาชิกที่เลืือขาดความมั่นใจ กลุ่มสูญเสียความน่าเชื่อถือจากลูกค้าหรือทางราชการ 3) ศูนย์ข้าวชุมชนขาดศูนย์กลางสำหรับเก็บเมล็ดพันธุ์ อย่างไรก็ตามกลุ่มที่ยังคงมีกิจกรรมผลิตเมล็ดพันธุ์ ได้แก้ปัญหาโดยยืมใช้ช่างข้าวของสมาชิกเป็นการชั่วคราวไปก่อน จนกว่าจะมีงบประมาณสร้างยุ้งฉางของส่วนรวม

บทบาทของศูนย์ข้าวชุมชนที่กล่าวว่าเป็นแหล่งผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวคุณภาพดีนั้น พบการทำหน้าที่ผลิตเมล็ดพันธุ์ 2 ประเภท เรียงตามความสำคัญ คือ เมล็ดพันธุ์ขยาย (stock seed) และ เมล็ดพันธุ์จำหน่าย (multiplication seed) คิดเป็นร้อยละ 86.21 และ 13.79 ตามลำดับ (ตารางที่ 1) ข้อมูลชี้ว่าส่วนใหญ่ 25 แห่งทำหน้าที่ผลิตเมล็ดพันธุ์ขยาย เพราะได้ราคาดี ขณะที่แหล่งผลิตเมล็ดพันธุ์จำหน่ายมีเพียง 4 แห่ง เพราะผลิตได้ง่าย แต่ราคาไม่แตกต่างกับข้าวเปลือกสำหรับใช้บริโภคมากนัก ที่พบได้แก่ ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลเชียงม่วน ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลสระ อ.เชียงม่วน ศูนย์ข้าวชุมชนตำบลลอ อ.จุน และศูนย์ข้าวชุมชนตำบลแม่สุก อ.แม่ใจ ส่วนแหล่งที่ผลิตเมล็ดพันธุ์หลัก (foundation seed) ไม่พบเลย เนื่องจากกรมการข้าว (2549) ระบุว่าต้องผลิตโดยศูนย์วิจัยข้าวเท่านั้น โดยนำเมล็ดพันธุ์คัด (breeder seed) ซึ่งมีคุณภาพชั้นสูงสุดและไม่มีจำหน่ายจากศูนย์วิจัยข้าวมาปลูก แล้วผลผลิตที่ได้จึงจะเป็นเมล็ดพันธุ์หลัก จึงทำให้ศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 25 แห่งต้องใช้วิธีซื้อเมล็ดพันธุ์หลักจากศูนย์ขยายพันธุ์พืชหรือสถานีวิจัยข้าว เพื่อนำมาผลิตเป็นเมล็ดพันธุ์ขยายและพันธุ์จำหน่ายตามลำดับ ส่วนพันธุ์ข้าวที่ศูนย์ข้าวชุมชนทำการผลิตเป็นเมล็ดพันธุ์มากที่สุดคือ พันธุ์ขาวดอกมะลิ 105, กข6 และ กข15 ที่ ร้อยละ 51.35, 27.03 และ 21.62 ตามลำดับ (ตารางที่ 1)

ตารางที่ 1. จำนวนศูนย์ข้าวชุมชนที่ผลิตเมล็ดพันธุ์ ประเภทเมล็ดพันธุ์ และพันธุ์ข้าวที่ผลิต

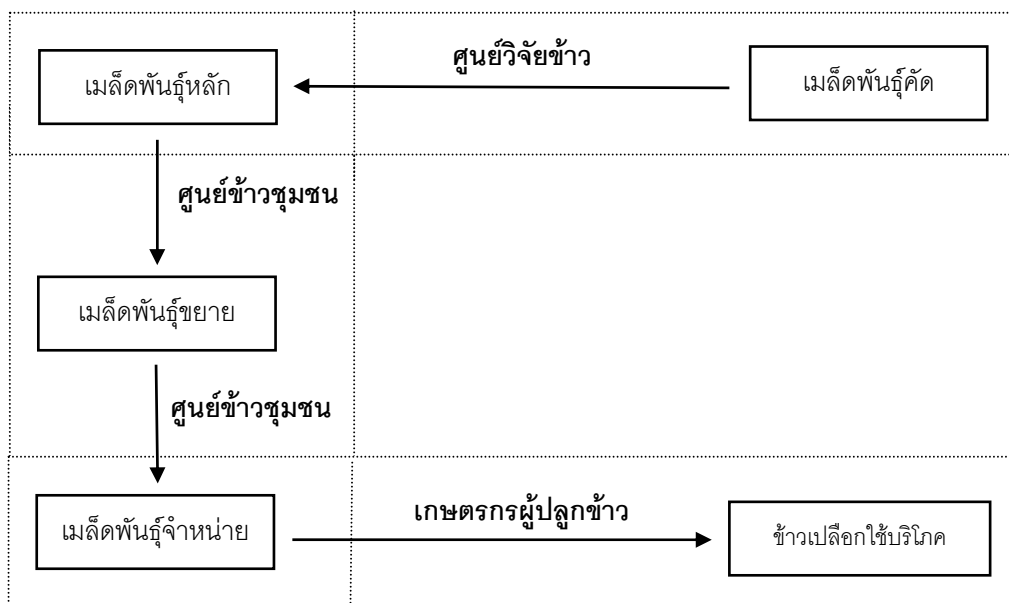
ศูนย์ข้าวชุมชน	การผลิตเมล็ดพันธุ์		ประเภทเมล็ดพันธุ์		พันธุ์ ¹		
	มี	ไม่มี	พันธุ์ขยาย	พันธุ์จำหน่าย	ขาวดอกมะลิ 105	กข6	กข15
จำนวน (ศูนย์)	29	4	25	4	19	10	8
ร้อยละ	87.88	12.12	86.21	13.79	51.35	27.03	21.62

ที่มา: จากการสำรวจ จนถึง สิงหาคม 2549

¹ศูนย์ข้าวชุมชน จำนวน 33 ศูนย์ บางแห่งอาจผลิตเมล็ดพันธุ์มากกว่า 1 พันธุ์

การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของศูนย์ข้าวชุมชนที่กล่าวมาในตอนต้น จะเห็นได้ว่าส่วนใหญ่มุ่งไปที่เมล็ดพันธุ์ขยาย ซึ่งมีขั้นตอนดังต่อไปนี้ (ภาพที่ 2) 1) **เมล็ดพันธุ์หลัก** ศูนย์ข้าวชุมชนแต่ละแห่งจะเริ่มเป็นผู้ซื้อเมล็ดพันธุ์หลักจากหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง ซึ่งมี 2 แห่งเป็นทางเลือก ได้แก่ ศูนย์ขยายพันธุ์พืชที่ 8 จ.พะเยา ซึ่งตั้งในเขต อ.เมืองพะเยา และศูนย์วิจัยข้าวเชียงราย อ.พาน จ.เชียงราย แล้วแต่ความสะดวกของแต่ละศูนย์ข้าวชุมชน เมื่อต้นปี 2549 ที่ผ่านมา เมล็ดพันธุ์หลักของข้าว กข15, กข6 และขาวดอกมะลิ 105 มีราคา 14, 13 และ 15 บาท/กิโลกรัมตามลำดับ จากนั้นจึงนำไปแจกจ่ายให้กับสมาชิกในกลุ่มเพื่อนำไปปลูกสำหรับผลิตเมล็ดพันธุ์ขยาย ภายใต้การดูแล

และคำแนะนำอย่างใกล้ชิดจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตร แปลงการผลิตนี้อาจแบ่งได้เป็น 2 รูปแบบ ได้แก่ ก) แปลงสถิติของกลุ่ม ซึ่งสมาชิกทั้งหมดจะร่วมกันทำงานในแปลงเดียว ที่พบมีขนาดประมาณ 2 ไร่ และ ข) แปลงการผลิตของสมาชิกแต่ละราย มีขนาดประมาณ 1-2 ไร่ ศูนย์ข้าวชุมชนส่วนใหญ่จะมีแปลงการผลิตรูปแบบที่สอง เฉพาะกลุ่มที่เข้มแข็งเท่านั้นที่มีทั้งสองรูปแบบไปพร้อมกัน แปลงการผลิตนี้จะมีคณะกรรมการไปตรวจสอบเป็นระยะ หลังเก็บเกี่ยวเสร็จจะมีการคัดเลือกเฉพาะผลผลิตที่ดีที่สุดจำนวนหนึ่งของกลุ่ม ส่งไปให้สำนักงานเกษตรอำเภอ เพื่อเข้าสู่กระบวนการตรวจสอบเมล็ดพันธุ์ที่ได้มาตรฐาน หลังจากผ่านการรับรองแล้ว ก็จะนำเมล็ดพันธุ์ข้าวดังกล่าวมาเก็บรักษาไว้ในฉางข้าวของศูนย์ข้าวชุมชนหรือที่กำหนดไว้ ถือเป็นเมล็ดพันธุ์ขยายที่ถูกต้องตามเงื่อนไขพร้อมจำหน่ายให้แก่สมาชิกและบุคคลภายนอกต่อไป ราคาเมล็ดพันธุ์ขยายในปี พ.ศ. 2549 ของ กข15, กข6 และขาวดอกมะลิ 105 พบที่ประมาณ 12, 13 และ 14 บาท/กิโลกรัม ซึ่งอาจแตกต่างกันไปเล็กน้อยระหว่างศูนย์ข้าวชุมชนแต่ละแห่ง กรณีที่ไม่ผ่านการรับรองจากหน่วยราชการ ผลผลิตเหล่านั้นก็จะกลายเป็นข้าวเปลือกสำหรับใช้บริโภคทั่วไปทันที สำหรับเมล็ดพันธุ์หลักที่ใช้เป็นเชื้อพันธุ์ผลิตเมล็ดขยายนั้น ศูนย์ข้าวชุมชนแต่ละแห่งจะต้องซื้อใหม่ทุก 3 ปี ตามคำแนะนำจากหน่วยราชการ โดยให้เหตุผลว่าหากใช้เมล็ดพันธุ์เดิมนานเกิน 3 ปี ข้าวมีโอกาสกลายพันธุ์และเกิดพันธุ์ข้าวปนขึ้น เหตุการณ์ที่กล่าวมาข้างต้นชี้ให้เห็นว่า ศูนย์ข้าวชุมชนยังไม่สามารถพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ได้เต็มที่ โดยในระหว่าง 3 ปีนั้น ศูนย์ข้าวชุมชนสามารถใช้วิธีคัดกรองที่มีคุณภาพดีพิเศษจากแปลงผลิตเมล็ดพันธุ์ขยายเพื่อใช้แทนเมล็ดพันธุ์หลักได้ 2) **เมล็ดพันธุ์ขยาย** เมื่อสมาชิกจำนวนหนึ่งได้รับเมล็ดพันธุ์ขยายจากศูนย์ข้าวชุมชนมาแล้ว และนำไปปลูกจนสามารถเก็บเกี่ยวได้ ผลผลิตที่เกิดขึ้นจะกลายเป็นเมล็ดพันธุ์จำหน่าย สมาชิกศูนย์ข้าวชุมชนกลุ่มที่เลือกผลิตเมล็ดพันธุ์จำหน่ายนี้ ได้ให้เหตุผลว่าสามารถทำได้ง่ายกว่าการผลิตเมล็ดพันธุ์ขยาย เนื่องจากไม่มีขั้นตอนที่ยุ่งยาก และไม่ต้องส่งไปตรวจสอบเพื่อขอการรับรองพันธุ์จากทางราชการ 3) **เมล็ดพันธุ์จำหน่าย** ถือเป็นเมล็ดพันธุ์ขั้นตอนสุดท้ายที่กระจายให้ชาวบ้านทั่วไปซื้อไปปลูก เพื่อผลิตเป็นข้าวเปลือกสำหรับใช้บริโภคต่อไป

ภาพที่ 2. ขั้นตอนการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวของศูนย์ข้าวชุมชนใน จ.พะเยา

ศักยภาพในการพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ของศูนย์ข้าวชุมชน

ความสามารถในการพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ของศูนย์ข้าวชุมชน หมายถึง การที่ศูนย์ข้าวชุมชนมีความเข้มแข็งพอที่จะสามารถผลิตเมล็ดพันธุ์ขยาย และได้รับโอกาสจากภาครัฐให้สามารถจำหน่ายได้ในฐานะที่เทียบเท่ากับสหกรณ์การเกษตรและเอกชน ศูนย์ข้าวชุมชนทั้ง 33 แห่งของ จ.พะเยา แม้จะผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว ทั้งพันธุ์ขยายและพันธุ์จำหน่ายบริการให้แก่สมาชิกและชุมชนมาตั้งแต่ ปี 2545 แล้วก็ตาม แต่ก็ไม่สามารถพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ได้ แม้ศูนย์ข้าวชุมชนที่มีความเข้มแข็งที่สุด เนื่องจากติดอยู่ในข้อจำกัดของทางราชการที่ระบุว่า เมล็ดพันธุ์ขยายจะต้องผลิตโดยศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าว แล้วจำหน่ายให้สหกรณ์การเกษตรและเอกชน จากนั้นจึงมอบให้ศูนย์ข้าวชุมชน เพื่อนำไปขยายต่อเป็นเมล็ดพันธุ์จำหน่าย (กรมการข้าว, 2549) ซึ่งว่าเฉพาะเมล็ดพันธุ์จำหน่ายเท่านั้นที่เปิดทางให้ศูนย์ข้าวชุมชนเป็นผู้ผลิต ขณะที่เมล็ดพันธุ์ขยาย ได้เปิดทางให้สหกรณ์การเกษตรและเอกชนเข้ามาร่วมอยู่ในสายการผลิตและการตลาด ซึ่งจะทำให้ชาวนาต้องใช้เมล็ดพันธุ์ขยายในราคาที่สูงขึ้น แม้การผลิตเมล็ดพันธุ์ขยายนี้ในทางปฏิบัติ ส่วนหนึ่งได้ดำเนินการอยู่แล้วโดยศูนย์ข้าวชุมชนในพื้นที่ การสร้างความเข้มแข็งให้กับสถาบันเกษตรกรเช่นศูนย์ข้าวชุมชนนั้น น่าจะเป็นทางเลือกที่สอดคล้องกับเป้าหมายการแก้ปัญหาความยากจนมากกว่า โดยให้สายการผลิตและการตลาดขั้นที่สุด มีการเริ่มต้นและสิ้นสุดภายในชุมชน และประโยชน์ที่เกิดขึ้นจากการผลิตเมล็ดพันธุ์คุณภาพตกอยู่กับชุมชนมากกว่าที่จะเป็นสหกรณ์การเกษตรหรือเอกชนที่อยู่นอกชุมชน อันจะสร้างความยั่งยืนให้กับกระบวนการผลิตข้าวของประเทศต่อไป ดังนั้นความเข้มแข็งของศูนย์ข้าวชุมชนจึงควรได้รับการประเมินเพื่อชี้ถึงศักยภาพในการผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวในสถานการณ์ปัจจุบัน

ความเข้มแข็งและความสำเร็จของศูนย์ข้าวชุมชน สามารถประเมินได้จาก ความสามารถในการผลิตข้าวคุณภาพดี และการมีเมล็ดพันธุ์ข้าวไว้ใช้ในชุมชนอย่างเพียงพอต่อความต้องการ การพัฒนาขีดความสามารถของเกษตรกร การระดมทรัพยากรในชุมชนทั้งที่เป็นตัวเงิน องค์ความรู้ และภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเสียสละ ความร่วมมือ ความสามัคคี การแก้ปัญหาร่วมกันแบบพึ่งพาตนเอง การมีความรู้ด้านการบริหารจัดการกิจกรรมการผลิต การพัฒนาผลผลิตเพื่อเป็นสินค้า และมีกิจกรรมอย่างต่อเนื่องในอนาคต (ตารางที่ 2) ผลการศึกษาพบว่า ศูนย์ข้าวชุมชนใน จ.พะเยา ส่วนใหญ่ร้อยละ 86.21 เป็นศูนย์ข้าวชุมชนที่มีศักยภาพในการพัฒนาสู่การพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ เนื่องจากศูนย์ข้าวชุมชนสามารถรวมกลุ่มสมาชิกผลิตเมล็ดพันธุ์ประเภทเมล็ดพันธุ์ขยายที่มีคุณภาพ ได้มาตรฐานไว้ใช้ในชุมชนและกระจายสู่เกษตรกรในพื้นที่ใกล้เคียงอย่างเพียงพอและต่อเนื่องในช่วงที่ผ่านมา โดยสร้างความเชื่อมั่นของชุมชนต่อคุณภาพเมล็ดพันธุ์ของศูนย์ ถือเป็นการพัฒนาผลผลิตเพื่อเป็นสินค้าประจำศูนย์ นอกจากนี้ จากการร่วมระดมความคิดของผู้นำศูนย์ข้าวชุมชนในการประชุมเชิงปฏิบัติการ ได้กระบวนการทำงานเพื่อพัฒนาศักยภาพของศูนย์ข้าวชุมชนสู่การพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ ประกอบด้วย การผลิตเมล็ดพันธุ์คุณภาพ โดยการมอบหมายหน้าที่ให้แก่สมาชิกอย่างเหมาะสม เพื่อให้ทุกภาคส่วนมีส่วนร่วมในการทำงานอย่างเท่าเทียมกัน มีการกำหนดแผนพัฒนาการผลิตเมล็ดพันธุ์อย่างต่อเนื่อง โดยใช้ประสบการณ์จากปีที่ผ่านมา กำหนดระยะเวลาตรวจแปลง มาเรียนรู้พร้อมกัน และนำผลมาอภิปรายกลุ่ม สร้างเวทีเกษตรกรเพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน มีการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมาให้ความรู้และข้อมูลที่ทันสมัย ประชาสัมพันธ์และสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับการผลิตเมล็ดพันธุ์ตามหลักวิชาการให้แก่ชุมชน พร้อมทั้งขยายเครือข่ายการผลิตเมล็ดพันธุ์ในตำบลให้มากขึ้น

ตารางที่ 2. เกณฑ์ที่ใช้ประเมินความเข้มแข็งของศูนย์ข้าวชุมชนใน จ.พะเยา

- ความเข้มแข็งของคณะทำงาน
- ความรู้สึกเป็นเจ้าของของสมาชิก
- การทำงานโดยไม่แบ่งเขาแบ่งเรา
- การมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนอย่างเท่าเทียมกัน
- การให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาและบ่มเพาะปัญญาของตนเองขึ้นมาใหม่
- มีกระบวนการสร้างเสริมศักยภาพของทีมงาน
- การให้คุณค่าต่อการเข้าร่วมของสมาชิก และสนับสนุนให้เกิดการเรียนรู้ของกลุ่ม
- ความรับผิดชอบและความโปร่งใสในระบบการจัดการ
- มุ่งสร้างการพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ในพื้นที่ให้มากขึ้น
- การใช้ประสบการณ์จากปีที่ผ่านมาในการกำหนดแผนพัฒนาการผลิตเมล็ดพันธุ์อย่างต่อเนื่อง

อย่างไรก็ตาม ยังมีศูนย์ข้าวชุมชนจำนวนหนึ่งที่ยังขาดศักยภาพในการพัฒนาสู่การพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ อาจเนื่องมาจาก 1) ปรธานและคณะกรรมการขาดความสามารถด้านการเป็นผู้นำ สมาชิกขาดความเข้าใจเรื่องกรรวมกลุ่ม หลักการและกระบวนการผลิตเมล็ดพันธุ์ดี ทำให้ชุมชนขาดความเชื่อมั่นต่อคุณภาพเมล็ดพันธุ์ของศูนย์ 2) ไม่มีเวทีเกษตรกรเพื่อการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างศูนย์ 3) โครงการของภาครัฐไม่ได้ใช้สัมฤทธิ์ผลของศูนย์ มาเป็นฐานของการดำเนินโครงการใหม่ในเรื่องข้าว และ 4) ขาดกลไกการนำข้อมูลที่สนับสนุนการตัดสินใจมาใช้ในกระบวนการพัฒนาโครงการข้าว

สรุป

ศูนย์ข้าวชุมชนส่วนใหญ่ก่อตั้งขึ้นระหว่างปี 2544-45 และมีจำนวนหนึ่งที่ได้ปิดตัวเองไปหลังการสนับสนุนจากภาครัฐสิ้นสุดลง พบที่ยังเหลือในปัจจุบัน 33 ศูนย์ กระจายอยู่ในระดับตำบลทั้ง 9 อำเภอของ จ.พะเยา มีบทบาทที่หลากหลายถึง 6 ประการด้วยกัน คือเป็น 1) แหล่งผลิตเมล็ดพันธุ์คุณภาพดี 2) สถาบันเกษตรกร 3) ธนาคารข้าวชุมชน 4) ตลาดข้าวชุมชน 5) ศูนย์องค์ความรู้ข้าว และ 6) ศูนย์วัฒนธรรมข้าว แต่บทบาทที่สำคัญที่สุดคือเป็นแหล่งผลิตเมล็ดพันธุ์คุณภาพดี เพื่อให้บริการจำหน่ายหรือแลกเปลี่ยนแก่สมาชิก เกษตรกรในชุมชน และพื้นที่ใกล้เคียง ด้วยการผลิตเมล็ดพันธุ์ขยายและเมล็ดพันธุ์จำหน่าย ร้อยละ 86.21 และ 13.79 ตามลำดับ เป็นข้าวพันธุ์ ขาวดอกมะลิ 105, กข6 และ กข15 ร้อยละ 51.35, 27.03 และ 21.62 ตามลำดับ แต่บทบาทนี้ยังไม่สามารถทำให้ศูนย์ข้าวชุมชนสามารถพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ได้ แม้จะประเมินแล้วว่าส่วนใหญ่มีศักยภาพดังกล่าว จนกว่าจะได้รับโอกาสจากรัฐให้สามารถจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ได้ในฐานะที่เทียบเท่ากับสหกรณ์การเกษตรและเอกชน รวมทั้งสนับสนุนความเข้มแข็งในด้านอื่น พร้อมยกระดับศูนย์ข้าวชุมชนที่ยังอ่อนแอให้เข้มแข็งขึ้น โดยใช้กลุ่มที่มีศักยภาพสูงสุดเป็นบรรทัดฐาน

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณ สำนักงานเกษตรอำเภอ ศูนย์ข้าวชุมชน ใน จ.พะเยา ที่ได้ให้ข้อมูลเชิงลึกและความรู้พื้นฐานในระบบการผลิตข้าว สำนักงานสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ให้ทุนสนับสนุนการศึกษาวิจัย

เอกสารอ้างอิง

- กรมวิชาการเกษตร. 2549. องค์ความรู้เรื่องข้าว: การผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าว. [ระบบออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://www.ricethailand.go.th/data_003/rice_xx2-03_ricetech0003.html> (11 กันยายน 2549).
- มนตรี กล้าชาย. 2547. ศูนย์ข้าวชุมชน: กรอบความคิดการสร้างสรรค์เครือข่าย. [ระบบออนไลน์]. แหล่งที่มา <http://edocae.doe.go.th/All_rice.html> (9 พฤษภาคม 2549).
- วรวิทย์ พาณิชพัฒน์. 2546. การปรับปรุงพันธุ์และขยายพันธุ์ข้าว. น. 239-267. สถาบันวิจัยข้าว กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, กรุงเทพฯ.
- สำนักงานเกษตรอำเภอแปลงยาว. 2549. โครงการศูนย์ส่งเสริมและผลิตเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน. [ระบบออนไลน์]. แหล่งที่มา <<http://chachoengsao.doe.go.th/plaengyao/ricecenter.htm>> (9 พฤษภาคม 2549).
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. 2549. สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2547. [ระบบออนไลน์]. แหล่งที่มา <<http://www.oae.go.th/statistic/yearbook47/Section1/sec1table6.pdf>> (15 พฤษภาคม 2549).
- FAO. 2549. FAOSTAT Agriculture. [ระบบออนไลน์]. แหล่งที่มา <<http://faostat.fao.org/faostat/servlet/XteServlet3?Areas=%3E801&Items=1946&Elements=91&Years=2004&Format=Table&Xaxis=Years&Yaxis=Countries&Aggregate=&Calculate=&Domain=SUA&ItemTypes=Trade.Crop sLivestockProducts&language=EN>> (16 พฤษภาคม 2549).